

ناول ”پروفیسر“ دافنی تے فکری مطالعہ

An artistic and intellectual study of the novel "Professor"

Abstract:

This article represents the thematic and artistic approach of novel "Professor". Karamat Mughal has described the different bitter aspects of our society such as materialism, selfishness, immorality, suicide, terrorism, tyranny, oppression, martial law and poverty. However he has also discussed political, economic, psychological, religious and cultural issues. He has significantly pointed out problems of education and health sectors which play pivotal role to build up a strong society. This novel is a best combination of symbolism, stream of consciousness and philosophical thoughts.

Keywords: *Thematic and Artistic Approach, Materialism, Pivotal Role, Consciousness and Philosophical*

.....

کرامت مغل دا ناول ”پروفیسر“، ’پانی‘ تے ’مروے دے بوٹے‘ دی کہانی وچوں پنگردی حیاتی دے ون سوٹے پکھاں بارے جانکاری دیندا اے۔ ناول کارنے اک ”پروفیسر“ دی مروے نال محبت تے ”پانی جو جیون اے“ دا بار بار ذکر کر کے ایہناں دونواں دی اچھتا نوں

اُگھیر یا اے۔ علامتی انداز وچ لکھے گئے ایس ناول وچ گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور وچ علامہ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ ہتھ دے لگے ہوئے ”مروے دے بوٹے“ نال وابستہ یاداں تے تاریخ دے جھروکے وچوں دریائے راوی دیاں وصال حد اداں دی وی دس پائی گئی اے۔ کسے زمانے وچ دریائے راوی گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے علاقے وچ وگدا ہوندا سی۔ ناول وچ دریائے راوی دی گل چھوہن دے نال ای حضرت خضرؑ دا ذکر کیتا گیا اے جیہناں بارے آکھیا جاندا اے پئی اوہناں آب حیات پیتا ہویا اے تے جیہڑے بھلے راہیاں نوں سدھے راہ ول لاؤندے نیں۔ کرامت مغل ہوراں بنی اسرائیل دے دور دے اک بادشاہ تے حضرت خضرؑ دے وچکار گل کتھ راہیں ایس دھرتی اُتے آؤن والیاں تبدیلیاں جیویں کدے کسے دھرتی دا دریا وچ بدل جانا تے کدے دریا وچوں پانی سک جان اُتے آبادیاں تے عمارتاں دے اُسرناں بارے حقائق بیان کیتے نیں۔ 500 ورھیاں مگروں کسے وی تھاں دا نقشہ ای بدل جاندا اے۔ ایہتھوں تیک پئی عام لوکاں اپنے وڈکیاں تے اپنی وسوں بارے وی کچی پیڑھی جانکاری نہیں رکھدی۔

ناول دی کہانی پروفیسر دی حیاتی، مروے دے بوٹے، دریا تے سدھے راہ دے آلے دوالے گھمدی اے۔ گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے ہاسٹل وچ اُگے ہوئے ”مروے دے بوٹے“ دی گل چھوہندیاں ہویاں ناول کار ایس کالج دے چچھوکر بارے دسدے نیں:

.....ایہ کالج جہدے وچ ایہ مروا پچھلے اک سو دس ورھیاں توں کھلوتا اے۔
 دسیا جاندا اے کسے ویلے اتھے دریا وگدا ہوندا سی۔ ایہ ای وجھا اے کہ ایہ
 نیواں علاقہ اے تے جدوں مینہ ورھدا اے تاں سارا پانی نوان نوں آجاندا
 اے۔ دریا توں پہلاں اتھے ہوسکدا اے گھنا جنگل ای رہیا ہووے۔
 اصلوں ایہ مروا اوس کالج دے اُجڑے ہوئے ہاسٹل وچ لگا ہویا اے۔ ایہ
 ہاسٹل کسے ویلے بڑا آباد ہوندا سی تے ایس ہاسٹل وچ دیس دیاں نامی گرامی
 ہستیاں رہندیاں رہیاں پر ہُن ہُن تاں ایہ ہاسٹل وی اُجڑ گیا ہویا
 اے۔ اصلوں کھنڈرای ہو گیا اے۔⁽¹⁾

ناول کار نے گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ لاہور دے عروج دے زمانے دا ذکر کیتا اے۔ اک ویلا سی جدوں ایس ہاسٹل وچ نہ صرف دیس دے لوک سکوں باہر لے دیاں دے لوک وی پڑھدے سن۔ اتھے ہاسٹل وچ ہر سہولت پڑھیاراں نوں میسر سی۔ فیرویلہ بدلن نال ہاسٹل اُجڑ گیا پر او تھے مروے دا بوٹاج وی پورے جو بن نال موجود اے۔ ناول کار بوہت سوہنے ڈھنگ نال منظر نگاری کردے ہوئے ہاسٹل تے مروے دے بوٹے بارے جانکاری دیندے نیں:

جدوں اوہنے اپنی حیاتی دا مُڈھ بھیا سی تاں اوس نوں اپنے پُھیرے دیواراں اُسریاں دکھائی دتیاں۔ پُھیرے اُچیاں اُچیاں کندھاں وچ نکلے نکلے کمرے اک اک پڑھیار واسطے دکھ دکھ کمرے ہر کمرے وچ گُرسی میز تے اک منجی جتی تھاں۔ ہسدے ہساندے چولھاں کردے پڑھیار ایدھر اودھر نسدے پھر دے۔ بوڈی والے، پگاں والے، ٹوپیاں والے، کھلیاں شلواراں والے، تنگ قمیضاں پائی دیس دیس دے ای واسی اتے پیٹ شرت والے گورے انگریز وی اتھے پڑھدے ہوندے سن، جو ایس دیس اتے حکومت کرن والیاں نال سنبدھت سن؛ اوہ وی پڑھیار ایدھر اودھر نسدے پھر دے۔ شام ہوندیاں ای شورگھٹ جاندا۔ کمریاں دیاں کھڑکیاں وچوں آندی روشنی اوس نوں وی چائن وچ کردیندی اوہدے واسطے چین رات ہو جاندی۔⁽²⁾

بہر حال ناول کار اک اچھے پروفیسر دی کتھا سناندا اے جیہڑا مروے دے کول آؤندا اے تے اپنیاں ماضی دیاں گلاں تے ہویاں واپریاں نوں یاد کردا اے۔ پروفیسر اپنے اصولاں نال جیوندا اے تے اوس نے اک کالج کھولیا۔ آخر اوہدا تعلیمی ادارے والا کاروبار پھیل دا گیا تے کئی شہراں نال اوہدا سلسلہ جڑھ گیا۔ پروفیسر نے اپنی سوچ نوں ودھاؤنا جاری رکھیا۔ کیوں جے توماں دی حیاتی وچ اصل ورثہ سوچ اے جس راہیں بدلا لیا یا جاسکدا اے۔ اوس نے اپنی اولاد نوں وی ایس کم وچ رُجھا لیا۔ پرویلہ لنگھن دے نال نال حالات بدلدے گئے۔ پہلاں پروفیسر

ترقی اُتے سی پراج اوہدے حالات چنگے نہیں سن۔ اصولاں والی زندگی لنگھان والے پروفیسر اُتے جو بیت دی اے اوہنوں ناول کار نے حقیقت پسندی نال بیانیا اے:

اُج اوہدا دھیان پیراں وچ پائے بوٹاں ول پیا۔ سچے بوٹ دا تلوا تھلیوں ٹُٹیا
پیا اے تے دوواں بوٹاں دے اگے والے حصے نوں تروپے لگے ہوئے سن
جیہناں اُتے چوکھی چوکھی پالش لگا کے چنگی طرحاں بُرش نال رگڑیا ہويا کر کے
اوس نے کالج آون دے قابل بنایا۔ ایہ کالج وچ نوکری اوس نوں بڑی
اوکڑاں نال لہھی تے نہیں سی پر اوہ ایس نوں نال نال بڑی اوکڑاں نال لے
کے چل رہیا ہووے۔ کیوں کہ اوس نوں بلڈ پریشر تے شوگر دا مسئلا اے۔
اُنج وی حدوں سوجھ بوجھ رکھنا کدے کدے گل دا طوق بن جاندی اے تے
لوکی اندرواندری ای تہاڈے نال ورتارا بدل لیندے نیں تہاڈیاں اوکڑاں
نوں ”سوجھ بوجھ“ نال جوڑ کے طنز کرنوں وی باز نہیں رہندے۔⁽³⁾

دراصل پروفیسر صاحب وزیننگ فیکلٹی دے طور اُتے کالج وچ آخری عمرے پڑھاؤندے
نیں۔ ایس دوران اوہ اپنے ساتھی اُستاداں دیاں حیاتیاں دا وی مشاہدہ کردے نیں۔ اوہناں دا
اک دوست ’بوٹا مسیح‘ اپنے پُتر نوں وکالت مگروں چنگی نوکری دوآن لئی دھکے کھانداتے ٹیوشن
پڑھانڈیاں راہ وچ ڈگ کے مر جاندا اے۔ جد کہ اوہدا پُتر چنگی نوکری نہ ملن پاروں گھر بیٹھا رہندا
اے۔ دراصل ناول کار نے اک پاسے زمانے دی بے حسی تے سماجی ناہمواریاں پاروں جنم لین
والے مسئلیاں بارے جانکاری دتی اے تے دوجے پاسے اوہناں موت تے تقدیر دی اٹل حقیقت
نوں بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں عام لوکاں نوں اخلاقی قدراں نال جانو کرواندیاں
ہوئیاں تاریخ وچوں اُچیاں مثالاں پیش کیتاں نیں تاں بے لوکاں سدھے راہ دی چون کر سکے۔
جیویں کہ ناول کار دا آکھنا اے:

موت تاں کنیاں نوں امر وی کر دیندی اے یزید نے امام حسینؑ نوں شہید
کروایا تے کٹیا ہويا سر اپنے محل دمشق وچ منگولایا۔ اوہ جالی جتھے شہید امام
حسینؑ دا سر کجھ لچیاں لئی دھریا گیا سی اج اوہ تھان مومنناں دے چمن نال

(4) تر رہندی اے۔

ناول کار نے تاریخ وچوں سماجی، سیاسی تے مذہبی پدھر دے حوالے دین دے نال پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ شلوکاں راہیں وی حیاتی تے موت دی اصل حقیقت بیان کیتی اے۔ ناول کار نے جتھے مناسب سمجھیا لوکاں تیک اپنی گل اڑان لئی ساڈے سماج وچوں اکھان تے شعراں دی بھرنویں ورتوں کیتی اے۔ جیویں کہ ”مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوسی مت“ راہیں حقائق نوں ساہمنے لیا ندا اے۔

ناول وچ اک پروفیسر دی حیاتی تے ایس دے نال نال طالب علماں دے مسئلیاں بارے وی دس پائی گئی اے۔ کئی انجیبے طالب علم وی نیں جیہناں دے ماں پو محنت مزدوری کر کے اپنے گھر وکی بچٹ نوں گھٹا کے پیسے جوڑ کے اپنے بالوں دی فیس دیندے نیں۔ کرامت مغل ہوراں طالب علماں تے اوہناں دے گھر والیاں دی زندگی دیاں کوٹیاں تے گیلیاں حقیقتاں بیان کردیاں ہوئیاں غریب طبقے دے نمائندے اک پھیری لاون والے بارے انج بیان کیتا اے:

اوس نے اخبار دے چپے چپے جڈے ٹکڑے کیتے ہوندے سن جس نوں
اوسنے اک لکڑی دے ڈبے دے کونے وچ رکھیا ہوندا تے اوس اُپر کسے کچی
سڑک دی اُساری ویلے پاون والا پتھر رکھیا ہوندا، اوہ ایہناں لکڑیاں نوں
دھتھی وچوں کڈھدیاں ای اوس اُپر مروٹڈا، سیویاں یاں دال رکھ دیندا تے
سایکل دے نال نال وڈے سارے جھولے اندر اوہ سکیاں روٹیاں یاں فیر
ٹین ڈبے دی کوئی شے سٹ دیندا جس دالیاں دیاں شیواں داچتا بھار ہوندا اونا
گو ای اوس نوں مروٹڈا مل جاندا۔⁽⁵⁾

ناول کار نے بہت باریک بینی نال ساڈے تھلے طبقے دے جذبات، احساسات تے کردار نوں بیان کیتا اے۔ نچدی بھکھ اندروں غریب بالوں دیاں سدھراں دی حقیقت نوں انج اُگھیر کے ساہمنے لیاؤندا اے کہ ایہ تلخ منظر ساڈے سماج دے کوڑے سچ بارے سانوں سوچن اُتے مجبور کردیندا اے۔ ناول کار نے ہر کردار دا خلیہ تے اوہدی نفسیات نوں بھرنویں انداز وچ بیان کیتا اے۔ جدوں پروفیسر اپنے دوست منشی نال اوہدے مُرشد دے آستانے اُتے جاندا اے

تاں اوس جعلی پیر دے ظاہری حلیے توں اوس دی اصل حقیقت واضح ہوندی اے جیویں کہ:
 اوہ اک وڈا سارا کھڈر دا چوغا پائی کھلوتا اے، جڈاواں اوہ دے موڈھییاں
 تیکر کھلریاں نیں، مونہ وچ پان رکھدیاں جیویں کئی ورھے بیت گئے ہوں،
 قندھاری انار دے وانگ اوس دے موٹے بکھاں اندروں اوہ رنگ ظاہر
 ہوند اے تاں اوس نوں پان نال ہوں والی کرہیت محسوس ہوندی اے،
 جس نوں اوہ بالین توں ای محسوس کر رہیا اے۔ کرہیت ایس ویلے وی
 تھوڑی ہور ودھدی ہوئی لگدی اے۔⁽⁶⁾

ناول کار نے جتھے جعلی پیر دے حلیے نوں بیان کیتا اے او تھے ساڈے سماج تے مذہب
 دی اصل روح نوں مسخ کرن والے جعلی پیراں دے روایاں بارے وی جانکاری دتی اے:
 ”مُریداں دارش ودھدا جا رہیا سی۔ وکھ وکھ گُرپ چھے بن جاندے، کوئی
 مُرید آوے تے نوٹاں دھتھی آپ مُرشد دے بوجھے وچ پا دیوے۔ مُرشد
 دے چونے دے دوواں پاسے بوجھے سن۔ اک نے آکے بڑے ای
 مودب انداز نال آکھیا ’جی ایہ تہاڈے واسطے اک نذرانا اے۔ اوس نے
 نوں ماڈل کار دی چابی مُرشد دے ہتھاں وچ تھائی، جس نوں مسکراندیاں
 تے کول موجود باقی مُریداں نوں دکھاندیاں اوہنوں تھاپی دیندیاں سوپکار کر
 لیا گیا۔ او تھے سارا لنگر بکرے دے گوشت دا ای پکدا، اک دو مرید مل کے
 ایہ سارا پر بندھ کر دیندے سن۔.....“

جدوں اوہ اندر گیا تے دیکھیا کہ مُرشد ہوری لپ لپ ٹاپ اُپر گیم کھیڈ رہے
 سن۔ مُرید نے جھک کے اپنے اندر آون دے مقصد نوں عرض کیتا انج لگ
 رہیا سی اوہ کوئی شے کسے کولوں منگ رہیا ہووے۔ مسکین مہاتر جہیا بن کے۔
 مُرشد ہوراں نے اک نظر مُرید ول دیکھیا ایہ نظر کہہو جہی سی۔ مُرید ہوری
 جھک گیا اوہ اوویں دا اوویں ای کھلوتا رہیا۔⁽⁷⁾

مُرشد دے آستانے توں واپس آوندے ہویاں ناول کار نے پروفیسر دی حالت زار

نوں علامت دے رنگ وچ بیانیاے:

اپنے ول دا سفر، اوس دا آسمان اُپر تارے بھالنا فیرتا رکول نال رگڑ دے نایر
نوں ویکھنا..... اوس نوں جیوں اپنا بُت وی ساہمنے کھلوتا ویکھائی دیون لگا۔
ایہ کیہ..... اوس دے بُت دیاں اکھاں کس نے کڈھ لئیاں۔ اوہ اپنیاں
اکھاں ٹوہن لگ پیا اوسدا دل زور زور دھڑکی جاوے.....⁽⁸⁾

پروفیسر تے اوہدا منشی دونوں اپنی ذات تے اپنے اعتقادات موجب اپنیاں نُکھیاں
بھال دے نیں۔ اک نوں لاعلمی پاروں اپنے جعلی پیرا تے پورا یقین اے جد کہ پروفیسر نوں اپنے
شعور پاروں جعلی پیر دیاں کرتوتاں بارے ادراک اے۔ پروفیسر اپنی ذات دے سفر وچ اپنے
اصولوں دی جنگ جتن دی جستجو تے اپنے سوہنے ماضی وچوں اُبھردیاں ہوئیاں تلخ یاداں پاروں
سوچدا اے جیہڑیاں اکھاں نال اوس نُکھیاں دے سُفنے ویکھے سن اوہ کدھرے گواچ گئیاں نیں۔
اوہدی مالی حالت خراب ہوون پاروں اوہدی گھر والی اپنی اولاد نوں لے کے اپنے امیر کیرماں پیو
گھر ٹر جاندی اے۔ جدوں اک بندہ تلخ حالات وچوں لنگھدا اے تے اپنے اصولوں دی کسوٹی
اُتے پرکھیا جاؤن دے عمل توں وی لنگھدا اے۔ بعض اوقات اوہنوں اپنا آپ دو جیاں توں پینا
لگدا اے۔ اوہدے نظریات وی عام دُنیا والے ہون لگدے نیں:

چڑھدی جوانی وچ ای اوس نے کسے طرحاں وی مذہب نال مطلب والا،
لوکاں وانگ غرض والا نانا توڑ لیا سی تے ہُن اوہ سوچدا اے، کیہ کھٹ لیا
اوس نے؟ مذہب نوں کیش کروان والیاں نے وڈے عہدے لئے،
بھانویں اوہ اوس دے حقدار وی نہیں سن ہیگے۔ ہوئی ہوئی سماج تے مذہب
دی سوجھ بوجھ آئی تاں اوس دے وچار اُکا بدل گئے.....⁽⁹⁾

پروفیسر دا مروے دے بوٹے نال گلاں کرنا، اپنیاں پچھلیاں گلاں نوں یاد کرنا تے اپنی
ذات نال گلاں کرنا آزاد تلامذہ خیال دی کیفیت نوں ظاہر کردا اے۔ آزاد تلامذہ خیال بارے
ڈاکٹر انور سدید لکھدے نیں:

آزاد تلامذہ خیال فکری رجحان نہیں بلکہ ایک نفسیاتی کیفیت ہے۔ چنانچہ اس

تحریر میں منظر اور پیش منظر کا پھیلاؤ زیادہ ہے اور وقت کی ابعاد ایک نقطے پر جمع ہو جاتی ہیں۔ چنانچہ ناول ایک خاص لمحے میں گردش کرنے کے باوجود پوری زندگی کا ترجمان بن جاتا ہے۔⁽¹⁰⁾

پروفیسر اپنے اصولوں دی جنگ وچ جدوں بظاہر دُنیا نون جت دا ویکھدا اے تاں اپنے اندر دے انھیرے کولوں ڈر کے باہر دی دُنیا نال سانگا جوڑدا اے۔
 ”اوس نے اپنے کمرے دی اکوای کھڑکی کھولھ دُنیا نال سانگا جوڑیا۔
 رُکی ہوئی ہوا۔
 دُھندا راج۔
 سورج دی اڈیک۔
 کھڑکی وچوں کجھ سُجھائی نہ دتا۔
 دُنیا جویں دِکی دِکی کدھرے کھولے اندر پئی ہووے۔
 سرسراہٹ تیکر نہیں سی۔
 پوری گلی وچ نگاہ ماری سُنجی پئی سی گلی۔ اوہ آسمان ول تکدا۔
 اوہ جیوں کسے نوں بھال رہیا ہووے پر کہنوں اوہ خُدا ای سوچدا اے تے
 نگاہواں نوں ڈک لیندا اے۔“⁽¹¹⁾

ایس علامتی انداز بیان توں انج گدا اے جیویں پروفیسر دُنیا نال دوبارہ سانگا جوڑنا چاہندا اے پر دُنیا اندر ہوا رکن اندر آزادی نال ساہ نہ لین دین دی گل نظر آؤندی اے۔ دُھندا دے راج اندر ہر پاسے حقائق دُھندلے ملدے نیں۔ انسان سورج نکلن دی اڈیک وچ اے جس اندر ہر شے واضح نظر آؤن لگ پئے۔ کھڑکی اندروں اوس نوں کجھ سمجھ نہیں آؤندی۔ انج گدا اے جویں دُنیا ہر شے توں ڈر کے کدھرے لگ بیٹھی ہووے۔ کدھرے آواز تیک سنائی نہیں دیندی۔ ہر کوئی سچ توں لگ کے بیٹھ گیا اے۔ آخر اوہ آسمان اندر کسے نوں بھالدا اے تے اپنی پچھان لبھن دا جتن کردا اے۔

ناول کار نے فلسفے تے منطق دی گل چھیڑی اے تے لوکائی نوں اوس دی اصل نال

جوڑیا اے۔ ایہ حقیقت اے پئی بندے دے وجود اندر موجود ایہ پانی ای اوس دی سنڈرتا تے سپین اے تے پانی دے مکن نال ای اوس دے وجود اُتے اُگھرن والیاں لائناں اوہدی حیاتی دی اصل حقیقت نال اوہنوں روشناس کرواندیاں نیں۔ ناول وچ پروفیسر دے کردار راہیں باہرلی تے اندر لی دُنیا دی کشش بھر پور انداز وچ نظر آؤندی اے۔ ناول کار دی تحریر اندر فلسفے، منطق، حیاتی نال گھ جوڑتے اپنے اندر نون بھالن دی کیفیت بھرنویں اے۔ پروفیسر دی حیاتی دی کتھا اَلکیدے ہوئے لکھدے نیں:

”اوس نون سورج دی اڈیک کیہ لگی اوہدے اندر نویاں کرناں دی رُشنائی دی تانگھ پیدا ہوئی۔ سُنجی گلی توں نگاہ ہٹاندیاں اوہ اپنے آپ اُتے نگاہ مارن لگا۔ اوس نون گلی توں ودھ سُنم سُنجا اپنا آپ لگن لگا۔ ایہ میریاں جھڑریاں مینوں کیہ آکھ رہیاں نیں ایہ جو لکیراں بن رہیاں نیں ایہ کیہ لکھیا اے میرے پنڈے تے..... قدرت نے کجھ تاں لکھیا ہونا اے ایہ کہڑی لچی اے جس نون کدے کسے نے پڑھن دی کھچیل نہیں کیتی۔ کوئی وی زبان دان ایس بارے گوہ کیوں نہیں کردا ایہ ای تے ساڈا اصل اے اصل دے کولوں کیوں نسدا اے انسان، جے نسدا اوی اے تے نس کے کتھے جاوے گا..... کسے ڈونگھے سمندر وچ..... پانی اندر ڈُب کے مر جاوے گا؟ نہیں مرے گا پانی تاں اوس نون نواں جیون دے سکدا اے، اگلے جہان دا جیون۔
الماء الحیاة پانی تاں جیون اے۔“ (12)

ناول وچ مروے نال محبت، یاداں تے اپنے اصل نال جین دی سدھر تھیں تھیں ملدی اے۔ پروفیسر اپنے قول تے فعل دے اک ہون نال حیاتی لنگھانا چاہندا اے۔ اوہ اپنے پڑھیاراں نون چوکھے نمبر لین دی تلقین کرن دی بجائے علم نال جانو کروانا چاہندا اے۔ دراصل اخلاقیات دی اُچ ٹیسی اُتے اپڑے ہوئے شاگرد اُستاد دا اصل مان تے حاصل ہوندے نیں۔ ناول کار نے بہت سُنجے ڈھنگ وچ پروفیسر دی حیاتی اندر موجود نہ صرف تعلیمی سکول گھریلو مسئلیاں بارے وی جانکاری دتی اے۔ کس طرح اوہدا پیو پیٹیم ہون مگروں ریلوے وچ ملازم ہویا تے اوس

نے فیکٹری والے علاقے دی زمین سستے پسیاں وچ خریدی کیوں جے اتھے پانی صاف نہیں سی۔ ایہ ناول ساڈے غربت وچوں اُبھر دے ہوئے لوکاں دی کتھا وے جیہڑے اپنی خودی نال جینا چاہندے نیں۔ ناول وچ اجوکے سہ دے مٹینی دور دے مسئلایاں بارے وی دس پائی گئی اے ایہناں مسئلایاں دے سلجھانوں وی زیر غور لیاؤندا گیا اے۔ ناول کار نے اُستاداں دیاں وکھو وکھریاں بیماریاں، مسئلے تے پڑھاؤن دے کم دی اصل حقیقت نوں وی بیان کیتا اے۔ پروفیسر جس طرحاں اپنے گھر دے خرچے چلاندا اے تے وزیٹنگ فیکٹی دے طور اُتے اوس نوں جیہناں اوکڑاں داسا ہمنہ کرنا پیندا اے اوس بارے ناول کار اِنج لکھدا اے:

اوہ معاشیات بارے سبق پڑھاندا پڑھاندا کئی معاشی حوالے کھولھ کے
پڑھاندا ہویاں اپنی معاشیات بھلی پا گیا۔ ایس گل داتاں چانن اوس
نوں اوہدوں ہو یا جد اوہ بلکل ای بو جھویوں خالی ہو گیا جو یں کہندے نیں
پیٹ نہ پیناں روٹیاں تے سبھے گلاں کھوٹیاں۔⁽¹³⁾

ناول کار نے جتھے انسانی جیون وچ معاشی مسئلے تے اوہناں دے اُپاء ول دھیان دوایا اے اتھے اوہناں پنجابی ریت، روایت تے سماج اندر ورتے جاؤن والے اکھان وی موقع دی مناسبت نال ورتے نیں جو یں کہ اُتلے حوالے وچ اکھان ورتیا گیا۔ ”پیٹ نہ پیناں روٹیاں تے سبھے گلاں کھوٹیاں“ ایہو جیہے اکھان تحریر نوں پکا پیڈھا بناندے تے ناول کار دی سماجی سو جھ بو جھ بارے چانن پاؤندے نیں۔

ناول پڑھدیاں اِنج لگدا اے پی ناول کار اخلاقی قدراں دا چاہیوان اے۔ ناول کار پروفیسر دے کردار راہیں اپنے ماضی تے پُرانے گھر نال ای پیار کردا نظریندا اے۔ دراصل اوہ گھر اندر عمارتی تبدیلی ہون دے باوجود اپنے کمرے نوں اوسے طرحاں ای رکھدا اے جیویں اوس دے بالپن وچ سی اوہنوں اوس نال لگاؤ سی۔ جیویں کہ:

”گھر دے باقی جی اوس نال اونا موہ وی نہیں سن رکھدے، اوہ اوہناں نال
موہ تاں رکھدا پر ایس موہ دا دکھالا کدے ہو ای نہیں سکیا۔ رنگ بدلے، موسم
بدلے ہوواں تے رُتاں تیکر بدلدیاں اوس نے اتھے ای ویکھیاں سن۔

جموواں دے رُکھ دی لکڑی دے پٹ نال اوس دے کمرے دی اکوای نکئی
جہی کھڑکی نوں بند کر دتا جاندا اے اوہ انج اودوں کردا جدوں رات چوکھی ہو
چکی ہوندى۔ (14)

ناول کار نے اوکڑاں بھری حیاتی دے نال نال انسانی جیون دے فطرت تے رومانیت
نال سانگے نوں اپنے ناول وچ تھیں تھیں بھر پور انداز وچ بیان کیتا اے۔ کیوں جے انسان ایس
فطرت تے کائنات دا حصہ اے۔ ایس دا ہر بدلاتے رنگ بندے دی حیاتی اُتے اثر پاندا اے۔
دو جے پاسے ودھدے ہوئے مصنوعی تے سوشل میڈیا دے رواج نے انسانی جیون نوں مثبت توں
اڈمنٹی طور اُتے بوہتا متاثر کیتا اے۔ جیویں پروفیسر فیس بک اُتے خاتون نال گل بات کردا اے
تاں ایس دوران شدت پسندی ورگے مسئلے دا ساہمنہ کرنا پیندا اے۔ بوہت ساریاں گلاں دی
تحقیق کیتے بغیر اک دو جے نوں بُرا بھلا آکھن نال نہ صرف مسئلے ودھدے نیں سگوں سماج تباہی
دے دہانے اُتے اپڑ جاندا اے۔ ایہو کارن اے پئی کرامت مُغل ہوراں شدت پسندی تے
مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے لوکائی نوں گمراہی دے دورا ہے اُتے چھڈن والیاں نوں وی
بے نقاب کرن دا جتن کیتا:

”فیس بک اُتے اک چُپ دا پہرا لگ گیا ہووے۔ بلکل اوویں جویں
انگریزی فلماں وچ مُنڈا گڑی جدوں اک دُوجے دے نیڑے آندے ہن
تاں سناٹا خموشی جہی ہو ہو جاندى اے۔ بلکل او سے طرحاں دا سناٹا اک وار
اوہ دوویں محسوس کر رہے سن کیوں جے اک اجہی فوٹو ٹیگ ہوئی سی جس دا
مطلب سی کہ شدت پسندی بڑی چنگی گل اے کسے نے مذہب دی آڑ لے
کے حدیث نوں توڑ مروڑ کے پیش کیتا کئے سارے عقل دے انھیاں نے
تاں تہیہ سکھناں دے اندر اندر ”پسند“ دی مہر وی لا دتی۔ اک ہور مذہب
والیاں دے گروپ نے ایڈوب فوٹوشاپ اُپر جا کے ایس دا جواب گھڑیا تاں
دوویں تصویراں نال نال لا کے اپنا فرض نبھاون دا پورا پر بندھ کر دتا۔ ایہ
اجہی لڑائی سی جس وچ جعلی اکاؤنٹ بنا کے لڑے جاوے والیاں نے اک

دو بے دے مذہب نوں نشانا بنایا ہو یا سی کئی وارتاں گل قتل کرن تیکر وی
آجاندی کیوں بے مذہبی سوچ رکھن والی اک تنظیم (سنسٹھا) دو بے مذہب
دے خلاف زہر گھولن دے جتن وچ مصروف رہندی اے، ایہ گلاں توں گالھا
ں تیکر داسفروئی چند منٹاں وچ ای شروع ہو جاندا اے۔“ (15)

ناول کار نے جتھے شدت پسندی ورگے مسئلیاں ول دھیان دوایا اے او تھے اوہنے ماضی
وچوں لوکاں دی آپسی محبت، اقلیتاں دے حقان، مسلم تے غیر مسلم اکٹھ ول ماضی وچوں جھات وی
پوائی اے۔ لکھدے نیں:

”ایہ گلی دے سارے گھر، سگوں سارا محلا ای ایوں اک دو بے نال جڑیا ہو یا
رہندا۔ بے وڈا دن ہوندا تاں اک چھٹو اندر مالٹے، امرود، کیلے، اخروٹ،
مونگ پھلیاں، ملوک، چلغوزے وغیرا مسلماناں دے گھراں وچ پُبتے
آندے تے بے نکئی عید ہوندی تاں سیویاں ماماں دے گھرتے مس مار تھا
دے گھرتوں ونڈن دامڈھ جھیا جاندا۔ اودوں تیکر کیک تے مٹھیاں دے
ڈبے دا اینا بھتا رواج نہیں سی آیا۔ ایہتوں تیکر کہ وڈی عید ویلے گوشت تیکر
اکٹھے بہ کے بناندے، پکاندے تے کھاندے۔“ (16)

پر اجوکے سے بندیاں وچ پیار محبت مگدا جا رہیا اے۔ ہُن بندے خود توں ای
دوجیاں نوں اپنے بنائے ہوئے اصولاں دی کسوٹی اُتے پرکھدے پھر دے نیں تے ایہو کارن
اے پئی سماج وچ ڈرتے بے وساہی ودھدی جارہی اے۔ لوک اک دو بے نال گل کرن توں
ڈردے نیں۔ مذہب دی اصل روح نوں مسخ کرن پاروں لوکائی مسلیاں دا شکار ہو گئی اے۔
جیویں کہ:

ہُن چرچاں، مندرائ، مسیتاں وچ بغیر ناغیاں توں جاوَن والیاں دی تعداد
آئے دیہاڑ ودھدی جارہی اے پر ایہناں وچ اک دو بے دی بھلائی
چاہن والے کئے گونیں ایس دا جواب لہھنا بھتا اوکھا نہیں رہ گیا۔ ایہ سارے
ساڈے وسیب دے باشندے کسے روگ دا شکار نیں، جس دا دوا وی کھائی

جار ہے نہیں پر ایس دا اثر ہوا ہی نہیں رہیا۔ اک عرصا بیت گیا، اک عرصا لٹا
ہور درکار..... اج ایہ ہو گیا اے کہ لوکی دوجے نوں فوری غلط کہہ دیندے نہیں
تے خُدنوں ٹھیک جد کہ ایہ من لئی تیار نہیں نہیں کہ اوہ وکھری سوچ رکھن
والے نہیں اجہی سوچ جو ساڈے نال میل نہیں کھاندی۔⁽¹⁷⁾

ناول پڑھدیاں انج لگدا اے کہ ناول کار نے اک پروفیسر دی کتھنا سناؤندے ہوئے
اپنی آپ بیتی وی بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ پروفیسر اپنے اک طالب علم بارے دس پاؤندا اے
جیہدی ظاہری حالت اوہدی غربت دی کہانی سناؤندی اے۔ پر اپنے طالب علم نوں ویکھ کے
پروفیسر اپنے ماضی اندر چلا جاندا اے۔ اوہدے پیو دے مرن مگروں اوس نوں اپنی ماں نال مامے
دے گھر رہنا پٹیا۔ تے معاشی حالات پاروں جدوں اوہدا ماما باہر چلا گیا تاں اوہدی ماما تے ماں
دے حالات وگڑنا شروع ہو گئے۔ غربت دے دکھاں دی کتھنا سناؤندے ہوئے کئی جملے جیہڑے
حیاتی دی اصل حقیقت نہیں اوہ ساہمنے آؤندے نیں:

ایہ دکھ ای اوہ واحد شے اے جو اپنا ای ہوندا اے تہاڈے کولوں کوئی وی دکھ
نہیں منگدا کسے کولوں وی کوئی دکھ نہیں منگدا۔⁽¹⁸⁾

بہر حال پروفیسر غربت دی بھٹھی وچوں بن کے نکلد اے۔ پر اوہنے اپنی حیاتی اندر کئی
مٹھے کوڑے، کیسلے تے پھلکے ویلے ویکھے۔ ماں پیو دے مرن مگروں اوس نوں اندازا ہویا دُنیا نوں
تہاڈی خوشی تے غمی نال کوئی فرق نہیں پیندا۔ فیر اوہنے اپنے انسان ہون دے عمل وچوں لنگھنا
شروع کیتا تاں اوس نے ”اوشو“ نوں پڑھیا۔ اوہنے صوفیاں دی حیاتی نوں ویکھیا، پڑھیا تے
انٹرنیٹ دی دُنیا اُتے کھوج کر دا رہیا۔ دُنیا نال جڑیا تے اوہنوں دُنیا کولوں دکھ ملیا فیر اپنے آپ
نال ملن دے چارے کرن لگا۔ ناول کار نے پروفیسر دے کردار راہیں زندگی دے تجربات تے
مشاہدات نوں بیان کیتا اے کئی موقعے اوس دی حیاتی وچ آئے جدوں اوہنے خود کشتی کرن بارے
سوچیا پر اوہ سوچدا اے:

..... جتھوں تیک اپنے آپ نوں مارن والے دے دلیر ہون دی گل اے۔
اپنے آپ نوں مارن والا کوئی دلیر تاں نہیں ہوندا اے۔ خُدنوں مارن والا

تاں اوہ ہوندا اے جو جیون تے جیون دیاں اوکڑاں دا ساہمنا نہیں کر سکیا۔
جیہڑا اپنے آپ نوں ماردا اے اوہ آپ دلیر نہیں سگوں سبھ توں وڈا بُردل
اے۔ (19)

بہر حال خیالات اُتے مبنی ہون دے باوجود ناول دی کہانی بھرپور تے دلچسپ انداز وچ
لکھی گئی اے کہ پڑھن والا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا۔ ناول کار نے زمان تے مکان دے
حساب نال واقعات نوں ترتیب دین دا جتن کیتا اے۔ E.M. Forster موجب
"The basis of a novel is a story, and a story is a
narrative of events arranged in time-sequence." (20)

ناول کار نے پروفیسر دی مروے دے بوٹے نال محبت تے اوہدی شخصیت دے لہا
چڑھانوں بیان کردے ہوئے بوہت سوہنی تے سچی کردار نگاری کیتی اے:

چوتھے خانے وچ جیہڑا اک کبھے پاسے اُتاناہ نوں لہندے ول کر کے ہے سی
اوتھے درمیان وچ مروے دے بوٹے نوں لایا گیا۔ ایس بوٹے نوں اوہ
بڑی چنگی طرحاں ای جاندا سی ایسے لئی تاں اوہ ایہدے کول آکے بہ جاندا۔
بیٹھا رہندا، گلاں کردا، ہسدا، اینا ہسدا کہ اوس توں وکھ کوئی اوس دا ہاسا وی
نہ سُن سکدا پرسُن وی کوں سکدا اوہ جی واری اتھے آیا اے اوس ول
دھیان ای کس نے دتا پلاسٹک دے فریم والی عینک جھڑیاں والے چہرے
اُتے، عینک دے شیشے پچھے لگیاں ایہناں اکھاں اندر کہڑے سوال تے
کہڑے جواب،، کہڑے ہڑتے طوفاناں نوں کوئی سمجھے گا کیوں؟ کسے نوں
کیوں کسے دے پچھے جاوون دی کیہ لوڑ پئی اے سارے ایس دے کول کوئی
آؤندا ای نہیں۔ (21)

ناول کار نے پروفیسر دی شخصیت دے نال نال اوس دی سوچ تے فکرنوں وی بوہت
واضح انداز وچ بیان کیتا اے تاں جے اوس دا ظاہر تے باطن دونوں نال قاری جانو ہو سکے۔
جیویں کہ لکھدا اے:

مروے دے کول اوہ سرکاری کالج دی بغیر پالش دی کرسی اُتے بیٹھیا اُتاناہ
 ویکھدا اے آسماناں ول۔ ”آسماناں توں اُتے تیکر دی سوچ رکھن والا ساں
 میں۔، اوہ سوچدا اے ”پر میں اپنے آپ نال کوئی سودا نہیں کیتا“، اوہ اپنے
 آپ نال ای بولد اے اوس نال کوئی لڑ نہیں رہیا اے، فیروی اوہ اپنے آپ
 نال لڑ داتے ہار جاند اے۔ اپنے آپ نوں دلیلاں وچ سانہ کے رکھدا اے
 کیوں جے اوس نے اپنے اُصولاں دے نال جیونا اے۔ بھاویں اوس نے
 اپنی ریٹائرمنٹ جتی عمر تے لنگھا ای دتی ہوئی سی۔“، (22)

ناول کار نے پروفیسر دے کردار نوں سچے سچے اندر ڈھال کے پیش کیتا اے کہ پڑھن
 والا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا۔ ناول کار دیاں تھلے دتیاں گئیاں گلاں حیاتی دے فلسفے بارے
 جانکاری دیندیاں نیں:

اوہ جیون وچ بہت گجھ گواچکلیا اے، اوہ ایس حقیقت نوں اپنے آپ نہیں
 کڈھ سکیا، کدے اوہ لکھ پتی ہوندا، لکھاں داما لک گڈیاں کاراں تے وڈا بنگلا
 سبھ گجھ اوہدا اپنا ای، جس نوں اوس نے جذبات وچ آکے اپنی بڈھی دے
 ناں لا دتا چلو جے اوس نوں کجھ ہو وی گیا، اوہدی بڈھی کسے دے آسرے
 اُتے نہیں رہوے گی۔ اوہ ایس توں دکھ اولاد، اولاد دی اولاد دے سوکھ مانن
 توں وی وانجھا ہو چکلیا اے اوہ اپنی بیوی، بھئی، دو مُنڈیاں فیر اپنے باللاں
 دے باللاں نوں یاد کردا اے خُدنوں سدا اے ”مر جانا، ہاں ہاں مر
 جانا..... تے گوا دینا دو دکھریاں دکھریاں گلاں نیں اوس نوں تاں اخیر لی گل
 دا ول اے بس۔“

اوس نے حیاتی وچ ہمیشا گجھ نہ گجھ گویا ای اے۔ (23)

ناول کار پڑھے لکھے طبقے دے منافقانہ رویاں دے خلاف مزاحمت کردے ہوئے سچ دا
 بول بالا چاہندے نیں تے اپنی نوجوان نسل بارے فکر مند نظر آوندے اے۔ ناول کار اپنے ملک
 دے سبھ توں وڈے شعبے تعلیم بارے فکر مند اے اوہ اپنے نظام تعلیم دی بہتری دے نال نال ایس

نظام اندر موجود غلط رویے بارے وی لکھدے نیں:

جدوں دے مُلک وچ طالبان نے خُدکش دھماکے کرنا شروع کیتے نیں، حالات نے نویں کروٹ لئی اے ایہ سارے اتھے بیٹھے انج تاں قوم دی سبھ توں قیمتی شے نوں سنوارن تے اگلے دور واسطے لاجھ وند بناؤن لئی ہی نیں اوہ سبھ توں قیمتی شے حالے خام حالت وچ اے تے اوہ اے ایس قوم دی اولاد، جونویاں سدھراں اُمنگاں تے آون والے دور نوں چنگا بناون واسطے جتن کرن لئی اپنی حیاتی واسطے اتھے آوندے ہن، پر اوہناں نوں کیہ پتا کہ اتھے اوہ کہناں دے ہتھے چڑھ جاندے ہن۔⁽²⁴⁾

ناول کار نے اپنے ملک وچ موجود سیاسی، سماجی، معاشی ناہمواریاں نوں بیانیا اے۔ اوہنے ملک اندر ہون والی دہشت گردی تے بمب دھماکیاں بارے دسیا اے جیہدا شکار عام لوکاں ہوندی اے۔ ناول اندر حساسیت تے حقیقت پسندی بھرنویں ملدی اے۔ پروفیسر جیہڑا نہ صرف دو جیاں دے دُکھ بارے حساس اے سگول اوہ اپنے بارے وی حساس اے تے ڈینگلی دے دوران دے اوہدے تاثرات نوں ناول کار انج بیان کردا اے:

اوس نوں وی ڈینگلی سی۔ میں پوری واژد وچ آل دوآلے نظر ماردا ہاں سارے جیوندے چا پدے ہن ساریاں دے پیریل رہے نیں، اکھاں وچ ڈیلے پھر رہے نیں تے اوہ اپنے اپنے بیڑاں کول پئے ڈرپ سٹینڈول ویکھ رہے نیں۔ ایہ اُج اوہی ویلا اے جدوں مینوں نویں ڈرپ لگی ہوئی سی تے او تِرپ تِرپ، بُکّا بُکّا ڈُگدا میں ویکھ رہیا ساں تے مینوں انج لگ رہیا سی کہ ایہ ڈُگدے ڈُگدے تہکے مینوں جیون لگ رہے سن تے دہس دے سبھ توں ودھ ویکھے جاون والے غیر سرکاری نیوز چینل اُتے ڈینگلی نال مرن والیاں دی تعداد اک اک کر کے ودھدی جا رہی ہووے۔⁽²⁵⁾

ناول ”پروفیسر“ وچ سانوں مذہبی استحصال، تعلیمی نظام تے صحت دے مسئلیاں دے خلاف مزاحمت ملدی اے۔ ایس توں اڈ سماجی رویاں اندر لگی تے ظاہر منافقت ول وی ساڈا

دھیان دوایا گیا اے۔ ناول پڑھدیاں ہونیاں سانوں سماج نوں سدھارن والیاں تنظیمیاں نال وابستہ لوکاں دے کردار وچ موجود منافقت تے غلط روایاں بارے جانکاری ملدی اے۔ جیویں کہ کاراک سوانی بارے لکھدا اے:

سماج دیاں ریتاں دے خلاف واج چکن والی زنانی دا اپنا خاوند کئی وار سمگلنگ کردیاں ہوویاں پولیس ہتھیں چڑھ چکیا اے اوس نوں اوس دی کوئی پرواہ نہیں اوہ آپ وی کدے کسے پرانے کھنڈے ہوئے ویلے اندر وکیل دے طور اُتے کم کردا ہوندا سی۔ اوس دی سیکرٹری وجوں ای کم کردی ایہ سوانی وی جوہن بہت موٹی بدھی تے دھولیاں نوں مہندی رنگ نال لکون والی، اک وڈی ساری این جی اودی کرتا، دھرتا، بنن واسطے ایس نے لٹا تے چوکھا اوکھا پنڈھ بڑی سوکھت نال پورا کیتا۔..... (26)

ناول کار نے ساڈے سماج اندر تعلیم دے نال وابستہ لوکاں دے مسئلیاں دے نال نال اک لکھاری دی زندگی دیاں اوکڑاں تے اوہدے ذہنی، نفسیاتی تے معاشی مسئلیاں نوں وی بیان دی کوشش کیتی اے۔ دور دراڈے علاقیاں اندر تعلیمی نظام وچ منفی مداخلت کرن والے مقامی سیاسی لیڈراں دے غلط رویے تے مسئلے بہت زیادہ ملدے نیں۔

کدھرے کدھرے پروفیسر دا کردار اپنے ماضی وچ اپنے اندر موجود انسانیت تے غلط روایاں دا احتساب کردا ملدا اے۔ بندے جیہڑے ایس دُنیا دی بُنیاد نہیں اوہناں دے روایاں نوں پروفیسر دے کردار راہیں سمجھن وچ مدد ملدی اے جیویں کہ اوہ سوچدا اے:

..... کدے کدے خیالاں وچ انسان دے اندر دا جانور طاقتور ہو جاندا پر ایس نوں ایہ سوچ کہ جھٹک دیندا کیہ جانور دے اندر وی اینا گوانسان اے جتا گوانسان دے اندر جانور ہندا اے۔ (27)

ناول کار نے خود کلامی دے انداز وچ کجھ منطق تے فلسفے دیاں وی گلاں کیتاں نیں:

”ڈھپ کدوں نکلے گی۔“

میں مروے دے بوٹے کولوں چچھدا ہاں۔ ”اوہ چپ کیوں اے۔“

اوہ چُپ اے میرے وانگ۔ مینوں لگدا اے۔
 مَر وے دے بوٹے اُپر پھلاں نوں ویکھیا زمانا بیت گیا لگدا اے۔ ”گل کر
 میرے نال۔“ میں پُھیرے ویکھدا ہاں تے مَر وے نوں آکھدا ہاں مَر وَا
 چُپ اے کیوں چُپ اے؟“، (28)

ایس توں اڈ ناول وچ دُنیا دیاں حقیقتاں دے نال نال کدھرے کدھرے رومانیت دی
 جھلک ملدی اے۔ ناول کارنے پروفیسر دی حیاتی وچ آؤن والیاں سوانیاں تے اوہناں دی گل
 کتھ اندروں سچائی دی کسوٹی اُتے نکلن والے سٹے و جھوں کئی حقائق نوں بیان کیتا اے جیہڑا
 انسان ہوندے ہویاں اک مردیاں عورت دے دل نوں کئی واری رومان دے جذبیاں نال ٹُپ
 جاندے نیں جیویں کہ:

”حالے پچھلی ایوار دی گل اے اوس نے کینوس اُتے اک تصویر بنائی ہوئی
 اوہناں تھے پاروں دتی تاں دوویں اک دو جے دے ایوں اپنے بن گئے
 جیوں کئی ورھیاں دے گُوڑھے مَتر ہوں۔ ایہ مَتر تادارنگ وی آج کھڑا سی
 پراوس دے اندر جویں کوئی ہٹکورے لید اہوندا، چُپ کری بیٹھاسی۔“ (29)

ناول کارنے جتھے پروفیسر دے دل اندر جنم لین والے محبت دے جذبیاں نوں رومانیت
 دے رنگ وچ بیان کیتا اے او تھے اوہنے ساڈے سماج دے ایسے نوں وی بیان کیتا اے جیہدے
 وچ اسیں سبھ سچ نوں لُکانے آں تے اپنے آپ نوں دُکھ اُپڑانے آں۔

ایس توں اڈ ناول کارنے منطق، فلسفے تے حیاتی دے رازاں نوں سینے اندر دفن رکھن دی
 اہمیت نوں وی اُگھیریا اے۔ اوہناں نے منصور حلاج تے ابن العربی ورگے صوفیاں دی دس پا
 کے سماج دی اصل حقیقت نوں بیان کیتا اے۔ جدوں راز دی گل عام لوکاں ساہمنے کھول دتی تاں
 فیر سولی اُتے جھولنا پیندا اے جو کہ منصور حلاج نال ہويا۔ ناول کار لکھدے نیں:

کسے بزرگ نے اپنے نال دیاں نوں دسیا ”جس رات منصور نوں سُولی اُتے
 چڑھایا گیا میں سویر ہوں تیکر سُولی دے تھلے عبادت کردا رہیا۔ جدوں سویر
 ہوئی تاں اک ہاتف ءِ نَبی نے ایہ واج لائی، ”اساں اپنے بھیتاں وچوں

اک بھیت اوہدے اُتے کھولھ دتاسی۔ اوہنے اوس بھیت نوں دو جیاں تے
کھولھ دتالیں پاروں اوہنوں سزا دتی گئی۔ تے ایہ بھٹھیک ہو یا کیوں جے
شانی بھیت نوں ظاہر کرن والیاں دا ایہو انجام ہوندا اے۔“ (30)

پروفیسر اندر ہر ویلے اک جنگ چھڑی رہندی اے۔ اصل وچ ہر بندے اُتے خیالات
بارش دیاں پھواراں وانگ ڈگدے رہندے نیں۔ ایہو کجھ پروفیسر نال ہوندا اے۔ پروفیسر نے
نہ صرف ادب دا مطالعہ کیتا سگوں حیاتی دی کتاب نوں مشاہدے راہیں سمجھیا ایہو کارن سی پئی
جدوں اوہ زندگی دی اصل حقیقت نال جانو ہو جاندا اے تاں اوہ چُپ ہو جاندا اے۔ جویں ناول
کار لکھدے نیں:

”اوہ جیوں جیوں بارے سوچن لگدا اے۔

اوہ اپنے آپ توں دُور ہوندا جاندا۔

اوہ خُدا بارے کیہ سی.....

اوہ سوچدا تاں بس سوچدا ای جاوے.....

جیوں خالی بکھ ہلے ہوون، وچوں کوئی لفظ نہ اُکریا ہووے۔

بے رنگ، بے جان کسے تصویر وانگ ہو جاندا۔

”امورت“ اوہ خُدا بارے فیصلا دیندا اے۔

اوہ اُکلا تے نہیں اے۔

اوہ تے دوہین.....

اوہ تے..... دُوجا کون اے..... جو اوس دے نال اکلاپے وچ ای رہندا

اے، دوجا کون؟ (31)

جے کر اُتلے حوالے نوں معرفت دے رنگ اندر جانن دی کوشش کیتی جاوے تاں ایہہ
حقیقت کھلدی اے پئی بندہ کدی کلا نہیں ہوندا اوہدا مالک رب جیہڑا شہ رگ توں نیڑے وسدا
اے ہمیش بندے نال موجود ہوندا اے۔ ایہ بندے دا اپنا شعور تے وجدان اے جیہدے راہیں اوہ
رب دی ذات نوں پاسکدا اے دو جے پاسے دُنیاوی حوالے نال ہر بندے اندر رب نے جستجو رکھی

اے جس پاروں اوہ دو جیاں نوں جان دا چاہیوان اے۔ دراصل ایہ جان ای اصل حیاتی اے۔ ناول کار نے کدھرے کدھرے علامتی انداز نال کجھ غلط روئے وی بیان کرن دا جتن کیتا اے جیویں کہ:

دُنیا وڈی توں وڈی ہوندی جارہی اے، ایس دُنیا نوں کون نِکا کرے گا، کتنا
لہوسی جوڑھ رہیا اے تے ہو رکنا لہو اے جوڑھے گا، صرف اپنے اپنے
وچاراں نوں وڈا کرن واسطے ایہ ہووے گا۔⁽³²⁾

کرامت مُغل نے اپنے ناول وچ جتھے سوانیاں دیاں سماجی ناہمواریاں ول دھیان دوایا اے اوتھے اوہناں ”سمیرا“ دے کردار راہیں اک مضبوط تے رشتیاں دا پاس رکھن والی سوانی نوں وی ساہنے لیاؤندا اے جیہڑی اپنے پیو دے باہر لے مُلک کمائی لئی جان نگرہوں اپنی ماں تے نِکے گوئگے ویر ”شاہد“ نوں سنبھال دی اے۔ اوہ اوس نال گل بات کر کے کتھارسس کردی تے اوس نال ایس طرحاں ای بن جاندی جو اہ کوئی گوئی گڑی ہووے۔ ناول کار باہر لے لوکاں دے مسئلیاں ول وی توجہ دلاؤندا اے جیہڑے باہر جا کے اپنی اولاد نوں بھل جانے نہیں۔ ناول کار لکھدے نہیں:

شاہد دا کوئی مِتڑ نہیں سی کیوں جے اوہ خاص بالاں وچ شامل ہوندا آپنے آپ
وچ ای اک اچھے احساس وچ چلا گیا جو کمتری دا احساس سی۔ اوس نوں
سارے رشتے دار سبھ توں ودھ چاہندے اوس نوں جی جی آکھدے اوس دا
ہر طرحاں دا خیال رکھدے شاہد اپنے آپ نوں ایوں نہیں سی سلوک کروانا
چاہندا اوہ وڈکیاں دیاں جھڑکاں، اوہناں دیاں نصیحتاں نوں وی انجے ای ماننا
چاہندا سی جیویں باقی سبھ نال ہوندا۔⁽³³⁾

بہر حال سمیرا نے اپنے ویر دی احساس کمتری نوں کافی حد تک مُکان دا جتن کیتا تے اوس نال اوہ خود گل بات کردی رہی۔ آخر اوہ اپنے بھرا دے ایس دُکھ نوں جانے ہوئے دُنیا دے دو جے معذور بالاں دے جیون نوں سوکھا کرنا چاہندی اے۔ جس پاروں اوہ معذور بالاں نوں پڑھاؤندی اے تے ایس وچ کامیاب وی ہو جاندی اے۔ سمیرا اپنی ماں دی کینسر ورگی

بیماری اُتے وی مضبوط کھلوتی حوصلے نال ماں دا ساتھ دیندی اے۔ ناول کار نے کینسر ورگی بیماری جیہدے نال بندہ ہر روز جیند اتے ہر روز مردا اے اوس بارے بھر پور جانکاری دتی اے۔ دراصل جدوں انسان صحت مند ہوندا اے تاں اوہ جیون دی قدر نہیں کردا۔ پر جدوں بیماری دی انتہا ہوندی اے تاں بندہ اپنے آپ نوں بچاؤن دا ہر مکمل جتن کردا اے۔ سمیرا دے مامے دی بیماری نوں بیان کردیاں ناول کار لکھدے نیں:

اوس نوں ویکھ سمیرا نوں پہلی وار لکھیا کہ اوہ اپنے جیون دا کوئی شکر ادا نہیں کر رہی اے۔ اوس دے مامے کولوں بولیا نہیں سی جاندا۔ اوہ گل کردا سی تاں ایوں لگدا سی جیوں کوئی مر رہیا ہووے، جیوں کوئی پھٹلاں نوں مددھ رہیا ہووے جویں کوئی ہواواں دے وچ گواچی کسے شے نوں ٹٹول رہیا ہووے۔
(34)

بہر حال اک پاسے تکلیف دی انتہا دو جے پاسے ڈاکٹراں تے دواواں ویکھن والیاں دا گھٹ جوڑ، مریض دے گھر والیاں نوں اندروں اندر توڑ کے رکھ دیندا اے۔ ایس توں اڈا یہ ساڈے سماج دا المیہ اے پئی مصنوعی قلت پیدا کر کے دواواں نوں مہنگا کر دتا جاندا اے جتھوں تیک غریب دی رسائی نہیں ہوندی۔ ایہ ساڈے سماج دے اوہ گناؤ نے روپ نے جیہناں نوں کرامت مُغل ہوراں بوہت باریکی تے حساسیت نال بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ بہر حال سمیرا نے اپنیاں سدھراں، جذبیاں دی پرواہ نہ کیتی تے اپنا جیون اپنی ماں تے بھرا دی دیکھ بھال اُتے لا دتا۔ فیر اوس دی منگنی خالہ زاد ”حامد“ نال ہوندی اے۔ جیہڑا انجینئر ہوندا اے پر اوس دی جوڑی برابری دی نہیں ہوندی۔ آخر ”حامد“ چار سال لٹی باہر پڑھن لئی جاندا اے تے اوس نوں شو پیش وائنگ دو جیاں ساہنے ظاہر کر کے کُڑ جاندا اے۔ ناول کار نے سمیرا دے کردار راہیں اک وڈی عمر دی زنانی دے احساسات نوں وی بیان کیتا اے جیہڑی شادی دا فیصلہ کردی ہوئی اپنے آپ کولوں کچھ دیاں ہونیاں وی جھکدی اے۔ سمیرا نوں حیاتی دی وڈی عمرے بین الاقوامی پدھر دے معاملات نوں جانن دی بجائے سوانی دا سہپن چنگا لگدا اے تے اوہ سوانی بارے جاننا چاہندی اے پر جدوں اخبار پڑھ رہی ہوندی اے تاں اوس نوں سوانی دی خوبصورتی دے نال نال اک

بالٹری نال ہوئی زیادتی بارے خبر ملدی اے جیہدے توں اوہنوں بوہت تکلیف ہوندی اے:

”اک پنچ ورھیاں دی بالٹری نوں کسے درندے نے اپنی ہوس دا نشانا بنا لیا اے۔ بالٹری دی لاش اک خالی پلاٹ دے وچ جھاڑیاں دے اندر لہھی اے، اوس لاش دوآلے کئی گتے جمع ہوئے سن۔ کسے محلے دار نے ویکھ کے پولیس نوں اطلاع دتی۔ مجرم وی اوسے محلے دا ای سی تے بالٹری دے پیو دا گوڑھ یار ہوون دے نال نال گوانڈھی وی نکلیا۔ اوس نے ایہ وی منیا کہ اوہ ای اے جو کئی مہینیاں توں ایس تاڑ وچ سی کہ بالٹری نوں ہوس دا نشانا بنایا جاوے تے اوہ ایس طرحاں دیاں کئی وارداتاں پہلے وی کر چکیا اے۔ پولیس تے میڈیا نے ایس خبر نوں لوکائی دی جاگرت واسطے تے لوکائی دے اندر احساس ذمے داری توں ودھاوون واسطے پریرنا دے طور تے لیا۔ سمیرا سوچیا کہ پنچ ورھیاں دی بالٹری دا کیہ دوش سی؟⁽³⁵⁾

سمیرا دا کردار حساسیت تے چنگیائی پاروں سماج ہتھوں مار کھا جاندا اے۔ شادی دا ویلا لنگھدا جاندا اے تے اوہ سفنیاں اندر جینا چاہندی اے پر اوہ جی نہیں پاندی۔ بہر حال سمیرا اپنے بھرا دی تربیت کر دیاں ہوئیاں اوس نوں اعتماد دیندی اے تاں اک دن اوہدا بھراتے اوہدے ساتھی رل کے بجل بالاں لئی ادارا بناؤن وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ ناول کار لکھدے نیں:

”شاہد نوں وی ایوں لگدا جو یں کوئی اوہدے توں وکھ اوہدیاں گلاں سمجھن والا کوئی وی نہیں۔ اوس نے آپ ای فیصلا کیتا تے فیر اوس اُتے پہراوی دیون لگ گیا۔ اوہنے اپنے ورگے گونگیاں بولیاں دے فون نمبر اکٹھے کرنے شروع کر دتے۔ چلدا چلدا اگانہ ودھیا تاں اوس نے بجل لوکاں دی اک تنظیم بناوون دا سوچیا جہدے وچ ویکھن نوں بجل، ہتھ، پیر، بانہ توں بجل سمجھناں نے رل کے پیٹھن دا متا پکایا۔⁽³⁶⁾

دراصل ایہ خیالات دا ناول اے جس اندر ناول کار نے پروفیسر دے کردار راہیں علامتی انداز وچ اپنیاں یاداں، منطق، فلسفہ تے اجوکے سسے اندر پڑھان والے لوکاں دی حیاتی نوں

بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ روزمرہ دی زبان وچ نکلے نکلے مکالمے ناول وچ موجود فلسفیانہ تے حقیقت اُتے مبنی خیالات نوں پڑھن دے بعد قاری نوں دوبارہ تازہ دم کر دیندے نیں جیہدے توں ناول وچ دلچسپی ودھدی اے۔ ناول کار نے جتھے لوڑ پئی او تھے زمان، مکان تے ماحول دا بہت چھواں خیال رکھیا اے۔ جیویں کہ:

موسم ٹھنڈا اے۔ سُنبل دے رُکھ پیٹھاں پئی بیٹھی کسے چیل یاں کاں دے
مُونہوں بوٹی ڈِگن دی آس وچ اے۔ مور پتکھ کول بلبلان تے چڑیاں وی
کوئی نہیں رہیاں ہن۔ ٹالھی تے انب دے رُکھاں وچ کاں کاں کر دے
کاں نیں۔ جنگلی کبوتران دے گُلکن دی واج کدے کدے کدے کدے کدے کدے
پرانیان دیواراں وچ اپنی وِسوں دادس رہے نیں۔ ایہ جنگلی کبوتر صدیاں توں
نسل در نسل اتھے ای تو رہن دے گواہ لگدے نیں۔⁽³⁷⁾

ناول کار نے امیر تے غریب لوکاں وچکار طبقاتی وٹنڈنوں وی بھر پور انداز وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں نے حیاتی دیاں اصل حقیقتاں توں گھنڈ چکدیاں ہونیاں امیر طبقے دے روئے نوں سائمنے لیاؤندا اے۔ جیہڑے عام لوکاں بارے پڑھنا تاں چاہندے نیں پر اوہناں دی بہتری لئی کوئی کم نہیں کرنا چاہندے۔ جدوں پروفیسر ماڈل ٹاؤن لائبریری وچ جاندا اے تاں او تھے اک امیر سوانی اک کتاب ایٹو کروانڈی اے جیدا ناں ”عام لوک“ سی۔ جیہدے توں ناول کار دا مزاجتی روئے سائمنے آؤندا اے:

”عام لوک تاں اوہ ہوندے نیں جیہڑے ایہناں دے گھراں وچ بھانڈے
مانجھ رہے ہوندے نیں جیہڑے جھاڑو مار دیاں، مار دیاں، ماہنگیاں گڈیاں
دھونڈیاں دھونڈیاں، گڈیاں چلانڈیاں چلانڈیاں ہنڈے ورتے پانڈیاں
پانڈیاں تے ایہناں دے ورتے ہوئے بھانڈیاں وچ جھوٹاں نال ڈھڈ
بھردیاں عزت تیکر گوا دیندے نیں۔ اوہ اپنی میں نوں مار دے نیں اوہ اپنی
پچھان وڈی کوٹھی، نیلی کوٹھی تے کالی کوٹھی والیاں دے نال بناؤندے نیں۔
اوہناں نوں کیہ پتا اے کہ ایس توں باہر دی کوئی حیاتی ساہ لیہدی اے اوہ

اپنی میم صاحب توں لے کے میم صاحب دے مُنڈے دی ہرُتشی نوں پورا
کردیاں ای جیون پتاندے نیں۔ ایہی تے جیون اے، ایہی تے عام لوک
نیں، ایہی تے لوک نیں جس بارے اوہ پڑھنا چاہندی سی.....⁽³⁸⁾

ناول دا آخر وی ناول دے مُڈھ وانگ دُنیا اُتے آؤن والے بدلا اُتے ہوندا اے تے
آخر اُتے وی ناول کاردا خیال ایہو ای ہوندا اے کہ بدلا دا عمل جاری رہوے گیا:
”اوہ چار خانیاں وچ ونڈے ہوئے کھنڈر بنے ہاسٹل دے لان وچوں نکلن
لکھیا تاں اوس نوں ایوں لگ رہیا سی کہ اوہدے چُکھے ایس تھان اُتے دُبارا فیر
صدیاں پہلاں وانگ پانی ای پانی کھلونا شروع ہو گیا اے تے فیر کئی
صدیاں ایس نوں دُبارا وچ لگن گیاں“،⁽³⁹⁾

ناول کار آخر اُتے پانی دی اہمیت اُتے زور دیندے ہوئے ایس حقیقت نوں وی بیان
کردا اے کہ ہر تریہ پانی نال نہیں بچدی۔ کئی سدھراں جیہڑیاں اپنے اندر سُچا پن رکھدیاں نیں
جدوں اوہ پوریاں نہیں ہوندیاں تے بندہ اندروں مک جاندا اے۔ ایہو کجھ سچے راہ اُتے چلن
والے پروفیسر نال ہوندا اے تے ایہو کجھ سمیرا دے کردار نال ہوندا اے۔ پروفیسر جدوں وی
مایوس ہوندا اے اوس دے اندروں اوس دی روح دی سچائی جیون دا نواں رنگ اوس نوں دان
کردی اے جیویں کہ ایہناں سطران توں ظاہر ہوندا اے:

”اوس نوں سیانیاں دی آکھی چھتے آندی اے کہ ہڈا سُر بکھیر دا رہندا اے
تے کیڑی خوراک جمع کردی اے اپنے آون والے ویلے لئی، اوہ کجھ نہ کجھ
کردیاں رہندیاں نیں ایسے طرحاں انسان نوں وی معمولی توں بہترین بن
دا جتن کرنا چاہیدا اے۔“⁽⁴⁰⁾

ناول دا آخر بوہت کچی پیڑھی نیہہ اُتے لکھیا گیا اے تے آخر لیاں لانتاں بندے نوں
کیل کے رکھ دیندیاں نیں جیہدے نال قاری دُکھ دی کیفیت محسوس کردا اے پرائس دُکھ اندروں
ای جیون مانن دا جذبہ وی ملدا اے:

”اوہنوں اپنے آلے دوالے پانی ای پانی وکھالی دین لگا، ایہ اوس دیاں

اپنیاں ای اکھاں وچلے ہنجوسن جس نوں اوہ ڈک نہ سکیا تے ایس پانی
سایمنے جویں اوہ بے بس ہو گیا ہووے.....الماء الحیاة، پانی جیون
اے۔، (41)

بہر حال کسے وی ناول دی کامیابی دا انحصار موثر انجام اُتے ہوندا اے۔ کرامت مغل
ہوراں دے ناول دی کہانی تے پلاٹ دا ڈھانچہ بڑے گوہ توں بعد ترتیب دتا گیا اے۔ ایہو کارن
اے پئی خیالات تے یاداں اُتے مبنی ہون دے باجود ایس ناول وچ لہا چڑھا، جذبات تے
احساسات نوں موزوں تے سچے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ ناول کارن مروے دے بوٹے
نال اپنی خودکلامی راہیں مادیت پرستی دی انھی وا، بے بسی، اخلاقی قدراں دی گراوٹ، صحت تے
تعلیم دے شعبے وچ مسئلیاں، سیاسی جبر، خودکشی، سوانیاں دے مسئلیاں ول لوکائی دا دھیان دوایا
اے تاں جے ایہناں دے اُپالئی جتن کیتا جاسکے۔

☆☆☆

حوالے:

- ☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور
- 1- کرامت مغل، پروفیسر (لاہور: رویل پبلشرز، 2020) 8-
 - 2- کرامت مغل، پروفیسر، 10-
 - 3- کرامت مغل، پروفیسر، 12-
 - 4- کرامت مغل، پروفیسر، 16-
 - 5- کرامت مغل، پروفیسر، 18-
 - 6- کرامت مغل، پروفیسر، 18-
 - 7- کرامت مغل، پروفیسر، 20-
 - 8- کرامت مغل، پروفیسر، 21-
 - 9- کرامت مغل، پروفیسر، 23-
 - 10- انور سدید، ڈاکٹر، اردو ادب کی تحریکیں (کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 2004) 107-
 - 11- کرامت مغل، پروفیسر (لاہور: رویل پبلشرز، 2020) 23-
 - 12- اوہی-24-
 - 13- اوہی-30-
 - 14- اوہی-32,33-
 - 15- اوہی-34-
 - 16- اوہی-35-
 - 17- اوہی-36-
 - 18- اوہی-38-
 - 19- اوہی-40-
 - 20- E. M. Forster, Aspects of Novel, Rosetta Books, 1927, P44

- 21- کرامت مغل، پروفیسر (لاہور: رویل پبلشرز، 2020) 11-
- 22- اوہی-11-
- 23- اوہی-40-
- 24- اوہی-41-
- 25- اوہی-49-
- 26- اوہی-55-
- 27- اوہی-61-
- 28- اوہی-62-
- 29- اوہی-71-
- 30- اوہی-75-
- 31- اوہی-77-
- 32- اوہی-82-
- 33- اوہی-92-
- 34- اوہی-95-
- 35- اوہی-104-
- 36- اوہی-113-
- 37- اوہی-115-
- 38- اوہی-119-
- 39- اوہی-126-
- 40- اوہی-125-
- 41- اوہی-128-